

BESZÁMOLÓ CSUVAS TANULMÁNYUTAMRÓL

1965 szeptemberének első három hetében a Moszkvában tanuló csuvasok között, szeptember végén és októberben a Csuvas Autonóm Köztársaságban végeztem nyelvészeti kutatómunkát. Tanulmányutam célja volt, hogy csuvas nyelvjárási anyagot gyűjtsek nyelvjárástörténeti feldolgozás számára, magnetofonfelvételeket készítssek a csuvas fonológia néhány kérdésének tisztázása végett, szókészleti anyagot állítsak össze a csuvas—köztörök, a csuvas—mongol és a csuvas—magyar nyelvi párhuzamok tanulmányozásához, ellenőrizsem és lokalizáljam az eddigi csuvas gyűjtések és közlések néhány problematikusságát és nyelvtörténeti emlékek után kutassak.

Gyűjtőutam régi magyar hagyományt folytatott, hiszen ha el is tekintünk Juliánus barátnak a XIII. században Magna Bulgáriában tett látogatásától,¹ melynek sajnos nem maradt fenn nyelvészeti szempontból hasznosítható anyaga, öt magyar kutatónak Regulynak,² Deskónak,³ Munkácsinak,⁴ Mészárosnak⁵ és Németh Gyulának⁶ az első világháború előtt abbamaradt helyszíni kutatásait vihettem tovább.

¹ Juliánus útleírásának legújabb fordítását és a legfontosabb irodalmat l. *Napkelet felfedezése, Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései*. Közreadja GYÖRFFY GY., Bp. 1965, pp 39—51.

² REGULY 1843-ban, majd 1845-ben járt a csuvasok között Csebokszi mellett, Kazánban, Jadrin környékén és Nizsnij-Novgorodban. Gyűjtését BUDENZ dolgozta fel és adta ki: *Csuvas közlések és tanulmányok: NyK I* (1862), pp. 200—268, 353—433, II (1863), pp 14—68 és *Reguly csuvas példamondatai: NyK II* (1863), pp. 188—280.

³ DESKÓ magyar—csuvas hasonlítására (Венгерская грамматика с русским текстом и в сравнении с чувашским и черемисским языками) LIGETI professzor úr hívta fel a figyelmet (*Deskó Endre csuvas—magyar nyelvhasonlítása: KČsA I* (1921—23, pp 319—320). Deskó 1848 és 1854 között volt a szimbirszi gimnázium latin tanára. Itt gyűjtötte csuvas anyagát. Munkáját 1854-ben írta Szimbirszkben, ahonnan még a nyár elején Pszkovba költözött. A mű külső borítóján a megjelenés éve 1855, a belső címlap azonban helyesen az 1856. évet tünteti fel. A cenzúra bejegyzése szerint a könyv 1856. január 30-án ment át a cenzúrán. (A Deskóra vonatkozó új adatokat egy publikálatlan munkájából TARDY LAJOS volt szíves rendelkezésemre bocsátani.) Deskó is virjal adatokat közöl, néhol azonban anatri adatok is kerültek könyvébe, mely egyébként Reguly hatására, vele polemizálva íródott.

⁴ MUNKÁCSINAK a *NyK XVI* (1881), pp. 313—320 megjelent *Csuvas és kazáni tatár nyelvmutatvány* című cikke nyomtatott források közreadása. Munkácsi csak 1885-ben járt csuvasföldön. Ilmínszkij ajánlólevelével jutott el a csuvas helyesírás megteremtőjéhez, a csuvas kultúrtörténet egyik legnagyobb alakjához I. Ja. Jakovlevhez, akinek szimbirszi tanítóképzőjében, az ott tanuló diákok között végezte kutatásait (l. 13. jegyzet). Munkácsi csuvasok között végzett tanulmányai elsősorban tájékozódó jellegűek voltak. Mint egy levelében írja, készülöben volt a csuvas népköltés kiadása és ezért nem akart párhuzamos munkát végezni. Budenz hiába buzdítja. (L. Munkácsi Noémi, *Egy nagy magyar nyelvész, Munkácsi Bernát élete*, Bp. 1943, pp. 96—97.) Eredményeit elsősorban *Csuvas nyelvészeti jegyzetek: NyK XXI* (1887/90), pp. 1—44 című cikkében foglalta össze.

⁵ MÉSZÁROS 1906 őszén érkezett Kazánba és 1907 tavaszán Tüben korsa tatár falu meglátogatása után indul csuvas gyűjtőútra. Állomásai *Tajba tauševo* (itt a közelben *Koški*-ban született Jakovlev) Svijaga-mente, *Ulaş* ahol anatri anyagot gyűjtött, majd *Viš-pürt*, Csebokszi, *Surā* folyó, Kozmodemjanszk megye, *Vombu-kassi*, *Pizék-karafora*, *Čandër*, *Poskert* faluk, Jadrinszk és Civilszk környéke, *Čuttej* falva főbb állomásai. Végül ő is elzarándokol Szimbirszkbe, a csuvas kultúra akkori központjába. Útjáról l.: M[UNKÁCSI BERNÁT] *Csuvas tanulmányút: Ethn. XIX* (1908), p. 126, MÉSZÁROS GYULA, *Csuvasok és tatárok között a Volga vidékén: Ethn. XIX* (1908), pp. 227—238. Anyagát két kötetben publikálta: *Csuvas népköltési gyűjtemény I. A csuvas ősvallás emlékei*, Bp. 1909, II. *Közmondások, talilós mondások, dalok, mesék*, Bp. 1912.

⁶ NÉMETH GYULA 1913 nyarán járt Ufában és a közeli *Slak-baš*-ban. Sajnos az általa gyűjtött anyag a mai napig publikálatlan. Beszámolóját l. *A csuvas tanítónál: Budapesti*

Az eddigi nyelvjáráskutatások eredményei és a Moszkvában tanuló csuvasok között végzett tájékozódás alapján azt tűztem ki céloomul, hogy az északi, *virjal*, vagy másképpen *turi* nyelvjárás csoport⁷ középső nyelvjárásával, tehát az Islej, Morgaus és Szundir megyék (район) nyelvével és ezek közül is különösen Morgaus vidékével fogok foglalkozni. Ezt a tervemet teljes mértékben sikerült megvalósítanom.

Több hetes moszkvai előtanulmányok és gyűjtés után szeptember 21-én érkeztem Csebokszariba, a Csuvas Autonóm Köztársaság fővárosába együtt A. A. Alekszejevvel, aki már Moszkvában is fő adatközlő és segítőm volt. Csebokszariban a Csuvas Tudományos Kutatóintézet munkatársai és a Pedagógiai Főiskola tanárai vártak. Csuvas földön végzett munkámhoz a csuvas kollégák mindvégig a legmesszebbmenő segítséget és támogatást nyújtották.⁸ Módomban volt több ízben konzultációt folytatni V. G. Jegorovval, a csuvas kutatások nesztorával, a nemrégiben megjelent csuvas etimológiai szótár szerzőjével,⁹ a magyar turkológia régi ismerőjével és barátjával. Csebokszariban megismerkedtem az ott folyó kutatásokkal, a csuvas kulturális és tudományos élet intézményeivel, fogadott a csuvas minisztertanács elnökhelyettese is. Két előadást tartottam, a magyar altajisztika legújabb eredményeiről és a csuvas nyelvtörténet néhány kérdéséről.

Vidéki útjaimon *Rika-kassi* falu és *Morgaus* megyeközpont közötti területen gyűjtöttem. A Moszkvában, Csebokszariban és a terepen gyűjtött anyagból, tizenöt adatközlőtől, mintegy 3200 sornyi szöveget sikerült magnetofon-szalagra rögzítenem. Ezt egészíti ki a mintegy 1500 szóra kiterjedő külön szókészleti gyűjtés és egy *virjal* alaktan. Itt említem meg, hogy Vikár Lászlónak 1964-ben magnetofonra gyűjtött és a *virjal* nyelvjárás területéről származó igen értékes népdalanyagának nyelvi részét is sikerült feldolgozni, I. D. Kuznecovnak, a CSTKI igazgatójának szíves segítségével elkészült a szövegek fordítása is, s így ez a hangtani és szókészleti szempontból is kiváló anyag a további nyelvészeti kutatások számára teljes mértékben használhatóvá vált. Az eddigi csuvas gyűjtések közül Paasonen publikációi a legjelentősebbek,¹⁰

Hírlap 1913, aug. 24. sz. és Németh Gyula dr. jelentése az ujai csuvasok között tett tanulmány-útjáról: KSz XIV(1913—14), pp. 211—213. *Slak-baš*-ból (ma *Slak-puš*, illetve *Slakbaši*) között adatokat nemrég I. A. ANDREEV: О характеристике лексики говора башкирских чувашей: Материалы по чувашской диалектологии II, Csebokszari 1963, pp 49—100. és ugyanebből a faluból való Ivanov (l. II. jegyzet).

⁷ A csuvas nyelvjáráskutatásról és a csuvas nyelvjárások felosztásáról l. *Acta Orient. Hung* XVIII(1965), pp. 385—387, s ott további bibliográfiát.

⁸ Szabadjon e helyütt is köszönetet mondanom a Csuvas Tudományos Kutatóintézet igazgatójának, Ivan Danilovics Kuznecovnak, az Intézet Nyelvtudományi Osztálya vezetőjének, I. A. Andreevnek, az osztály munkatársainak, mindenekelött L. P. Szergeevnek, aki több utamra is elkísért, az Intézet többi munkatársának, a Pedagógiai Főiskola tanári karának, Sz. P. Gorszkijnek és I. P. Pavlov professzoroknak, és a többieknek azért a segítségért, mely nélkül munkám nem lehetett volna eredményes. Külön szeretnék megemlékezni fáradhatatlan segítőmről és adatközlőmről, A. A. Alekszeevről, akinek lelkes támogatása munkámat oly nagy mértékben segítette elő.

⁹ Этимологический словарь чувашского языка, Csebokszari, 1964. Jegorov munkásságának bibliográfiáját lásd a csuvas Записки XXI. kötetében, 1962, pp. 377—379.

¹⁰ PAASONEN H., *Csuvas szójegyzék*: a NyK XXXVII és XXXVIII kötetének melléklete, Bp. 1908 és *Gebräuche und Volksdichtung der Tschuwassen*. Hrsg. F. Karahka — Martti Räsänen, Helsinki 1949. Vö. még. B. LACH—K. GRÖNBECH, *Gesänge russischer Kriegergefängene. Tschuwasschische Gesänge*, Wien 1940, J. BENZING, *Biler şehrinin jethi (Çuvas halk destanı: Türk Dili* III(1947), pp. 126—136.

s mivel az ő anyaga csakúgy, mint a csuvas irodalmi nyelv és szótárai az *anatri* nyelvjárást tükrözik, gyűjtésem ezeknek mintegy kiegészítése is. Ugyanakkor a gyűjtésben helyet kapott az *anatri* nyelvjárás is. A szövegek között ezta nyelvjárást a csuvas irodalom nagy klasszikusának, Ivanovnak 1908-ban írt, s a csuvas irodalmi nyelv forrásának számító elbeszélő költeménye a *Narszpi*¹¹ teljes szövege képviseli. Ezt a terjedelmében is jelentős, néprajzi adatokban gazdag, népies elbeszélő költeményt a csuvas irodalom ma élő legnagyobb alakja, a magyar olvasók előtt sem ismeretlen P. Huzangaj¹² elmondásában rögzítettem szalagra.

A gyűjtött virjal nyelvjárási anyag egyik fő sajátossága, hogy azon — az adatközlőktől függő mértékben — igen erős irodalmi-anatri hatás¹³ figyelhető meg. Ez a hatás a csuvas nép életében lezajló hatalmas változások következtében a jövőben csak erősödni fog, s így egyre kisebb esélyünk lesz a virjal nyelvjárás adatainak gyűjtésére. Különösen értékesek ezért két adatközlőm adatai: Sz. F. Kirpicsnikov ma 78 éves és 47 éve vak, falujából alig volt távol, az irodalmi nyelv szinte alig befolyásolta beszédét, T. R. Malinov tanító helyben született és egy-két évtől eltekintve szülőfalujában tanított nyugdíjazásáig. Az adatközlők kiválasztásában igyekeztem a különböző társadalmi rétegekre is tekintettel lenni, s ennek eredményeképpen nyelvészológiai megfigyelésekre is mód nyílt.

Az anatri és a virjal szókészlet eltérései meglepően nagynak mutatkoztak. A szavakat általában oroszul, néha csuvas körülírással kérdeztem. Minden szónál megjelöltem, hogy a kérdőívemen szintén szereplő irodalmi változatot ismerik-e, s így módomban volt egy negatív szólistát összeállítani, amit természetesen többszörösen ellenőriztem. Ebből megállapítható, hogy az anatri-

¹¹ K. Ivanov (1840—1915) műveinek legjobb kritikai kiadása: Константин Иванович сырнисен пыххи, Šupaškar 1957. A *Narszpi* c. költemény a 138—263. oldalakon található, ugyanitt van Huzangaj költői orosz fordítása is. A mű első kiadása: Сказки и предания чуваш, Симбирск 1908. Ivanov *Slakbaš*-ban született (mai Baskir ASZSZK), s a vidék anatri nyelvjárását beszélte, mely igen közel áll a Paasonen által gyűjtött nyelvjáráshoz.

¹² P. Huzangaj 1907-ben született *Sikterme* faluban (mai Tatár ASZSZK) s nyelvjárása közel áll Ivanovéhoz. A csuvas irodalmi nyelven írt költeményeit saját orosz fordításában adják közre. Műveinek gyűjteményes válogatása 1958-ban jelent meg Moszkvában: Педер Хузанрай, Избранное I—II.

¹³ A csuvas nyelvű könyvek Jakovlev (1848—1930) felleptéig a virjal nyelvjárást tükrözik, ezt dolgozza fel a csuvas nyelv első nyomtatott nyelvtana az 1769-ben kiadott és 1775-ben második kiadásban megjelenő Сочинения принадлежащие к грамматике чувашского языка. Ugyancsak a virjal nyelvjáráson alapult V. P. VISNEVSKIJ Начертание правил чувашского языка című 1836-ban megjelent műve és ZOLOTNICKIJ munkássága, például nevezetes csuvas–orosz szótára Корневой чувашско-русский словарь, Kazán 1875. Az XIX. sz. 70-es éveitől kezdve azonban Jakovlev körül új tudományos és irodalmi központ kezd kialakulni s ebben a főszerepet már az anatri nyelvjárás játssza. Jakovlev helyesírási reformja, mely elsőnek ismeri fel a csuvas nyelv fonológiai szerkezetét, a szimbirszki tanítóképzőben végzett pedagógiai tevékenysége, tudományos és szerkesztői munkája, az irányításával megjelenő publikációk hatása alatt alakul ki a mai csuvas irodalmi nyelv. (Jakovlevre vonatkozóan gazdag irodalom található a következő kis műben: И. Я. Яковлев выдающийся просветитель чувашского народа, Csebokszaři 1960.) A már említett Ivanov mellett M. F. Fedorov 1879-ben megírt és ugyancsak 1908-ban megjelent *Aršuri* c. költeménye jelzik a csuvas irodalmi nyelv születését, s azóta az anatri maradt a Csuvas ASZSZK hivatalos nyelve, annak ellenére, hogy a Köztársaságközpontja, hivatalos intézményeinek székhelye, rádióközpontja, újságjai mind Csebokszařiban vannak, tehát a virjal területen. A csuvas irodalmi nyelv kialakulására vonatkozóan I. Sz. P. GORSZKIJ, Очерки по истории чувашского литературного языка, Csebokszaři 1959 és V. G. JEГOROV, Современный чувашский литературный язык, Csebokszaři 1954.

irodalmi szókészletnek mintegy 10%-a nem él fonetikai változatban sem a virjalban.¹⁴ Itt említem meg, hogy a nyelvjárási szókészlet feltárásához nagy segítséget fog nyújtani L. P. Szergejev csuvas nyelvjárási szótára,¹⁵ melyet a szerző és a CSTKI szívességéből kéziratban megkaptam, s így a mű, remélhetőleg közeli, megjelenéséig is módomban van használni. Ugyancsak tájékoztattam a készülő csuvas nyelvjárási atlasz munkáiról.¹⁶ A CSTKI-ben tanulmányoztam a régi, publikálatlan csuvas gyűjtések kéziratot anyagát is, többek között Asmarin hatalmas gyűjtését és szótárának cédulaanyagát.

A csuvas szóföldrajz problémáinak illusztrálására néhány példát idéznék. A 'kengyel' szónak a csuvasban négy megfelelője is van: *ëzengë* [ësenkë],¹⁷ *yărana* [yărana], *poskajă* [puskak(ă)] és *posmalli*. Az első szó kis elterjedésű jövevényt, melyet hangalakja miatt és szóföldrajzi okokból baskir jövevénynek kell tartanunk,¹⁸ a második a régi csuvas szó, mely csak az anatri területen él, a harmadik és negyedik bár 'lépcső', 'hágcsó' jelentésben az egész csuvas területen ismeretes, 'kengyel' jelentésben csak a virjal területen fordul elő. A *poskajă* és *posmalli* minden valószínűség szerint tatár jövevényt, alapszava a köztörök *bas-* 'nyomni, taposni, hágni' ige.

A csuvas irodalmi *kălgan* [kălkan] 'szárnyaslevelű árvalányhaj, Stipa pennata' csak az anatri területről ismeretes. Ebben az esetben ez az anatri szó jövevényt, mégpedig a tatárból. A szó őtörök alakja *qilyan*, előfordul azonos jelentésben a kazáni tatárban, miserben, baskirban, nogajban és balkárban, míg 'levélsúcs-szálka, -kacs' jelentésben Radloffnál az altajiban, teleutban, lebedben, küerikben, a mai szótárak közül a kirgizben és a hakaszbán.¹⁹ Török jövevényt a mongolban (*kilayana*, *kilyan*), ahonnan a mandzsuba is átkerült (*kilyana*). A szó alapszava *qil* 'haj' (vö. magyar 'árvalányhaj') s ezt az etimológiát támogatja a növény altaji neve: *kil ölöng* '„haj-fű”, árvalányhaj' és haksz változata: *hal sariy* '„sárga haj”, árvalányhaj' is. Az őtörök **q(i)*-szókezdő a csuvasban szabályosan *χ*- lett volna mint a szócsaládba tartozó *χiljak*, *xăljak* 'levélszálka' és *χilëχ* 'lőszőr' (vö. mongol *qilyasun* 'ua.') szavakban, ezért kell a *kălgan*-t kései tatár jövevénynek tartanunk.

A 'veréb' szó elterjedésének nyelvatlaszlapja már elkészült. Ebből kiderül, hogy a *salagayak* [salakayak] szó, melynek első fele az orosz село 'falu' szó, második fele a csuvas *kayak* 'madár', csak a nyugati virjal nyelvjárás-

¹⁴ Ennek értékelésénél természetesen figyelembe kell venni, hogy elsősorban a szókészlet olyan rétegeit gyűjtöttem, amelyek nem tartoznak az alapvető szókincs körébe, hiszen jövevénytörőképpel foglalkoztam.

¹⁵ Дialectологический словарь чувашского языка. A kézirat dátuma 1964. A szótár mintegy 3000 nyelvjárásnak tartott szót, azok orosz fordítását, irodalmi csuvas megfelelőjét és egy-egy példamondatot tartalmaz.

¹⁶ A csuvas nyelvatlaszmunkákról I. L. P. SZERGEJEV, Некоторые материалы для диалектологического атласа чувашского языка: Материалы по чувашской диалектологии II, Csebokszari 1963, pp. 101–113.

¹⁷ A csuvas adatoknál szögletes zárójelben az irodalmi alak transzliterált formáját közlöm. Tekintve, hogy a csuvas helyesírás fonematikus, ezért — néhány ritkább esettől eltekintve — ezek egyben az anatri nyelvjárás fonematikus alakját is jelölik.

¹⁸ Köztörök *üzengi*, bask. kazt. *özänge*. Asmarinnál a szó fonetikai átírása *ëzengë* és mind az ő, mind Szergejev adata a baskiriai csuvasoktól származik.

¹⁹ A szó úgy látszik csak a kipsak nyelvekben és néhány szibériai török nyelvben van meg: bask. *qilyan*, kazt. *kilyan*, nog. *kilyan*, karacsaj-balk. *k'ily'an* 'árvalányhaj', kazak *kilkan* 'tülevél', kkalp. *qilqan*, kirg *kilkan*, alt., tel(R) *qilyan*, küer. *qilyin*, jak. *kilön* 'levélsúcs, -kacs, -szálka' vö. még alt., tel., leb. (R) *qilya* 'gabonasarj a kalász kinövéséig', a kirgiz szónak 'kisebb halszálka' jelentése is van.

területen él, míg a *šerši* szó egyaránt előfordul a keleti virjal és az anatri területeken. Egyes virjal közlések lokalizációjához ez az adat igen fontosnak bizonyult.

Míg tehát az első esetenél az anatri őrizte meg a régi csuvas szót, melyet a virjal nem ismer, a második esetenél az anatri használ jövevényszót, a harmadik esetben a nyugati virjálban találunk egy speciális fejlődést.

A szókészleti gyűjtésnél nemcsak a csuvas—köztörök és a csuvas—mongol párhuzamokra voltam tekintettel, hanem a csuvas—magyar párhuzamokra is. Eddig ugyanis többnyire Paasonen és Asmarin anyagát vonták be az összehasonlításba, s ezek (Paasonen néhány civil adatától és Asmarin szórványos adataitól eltekintve) együtt a csuvas irodalmi nyelv szótáraival anatri anyagot tartalmaztak, holott a virjal sok esetben döntő lehet a szó etimológiája szempontjából. A készülő magyar Etimológiai Szótár első kötetében szereplő címszavak közül néhánynak a következő csuvas megfelelőjét sikerült feljegyez-nem:²⁰ *Rikka jús* [jivás] 'fa', *R oldu* [ultav] 'csalás, félrevezetés', *R oldala* [ultala] 'félrevezetni', *R omila* [panulmi] 'alma', *R vir-*, *vur-* [vir-] 'arat', a. *uryalāx* [urxalāx] 'rudsziij', *R orba* [urpa] 'árpa', *R pu-* [päv] 'megfojt', *R kus pu-* 'megigéz', a. *piljak* [pülčak] 'sár', *R porda* [purta] 'balta', *R poria* [pürne] 'ujj', *R porzan* [pursan] 'selyem', a. *puškärt* [puškärt] 'baskir', *R pos-* [pus-] 'tapos', *R pattär* [pattär] 'hős', *R pazar* [pasar] 'bazar', *R päya* [päyav] 'rövid kötél', *R pallä* [pallä] 'jel', *R par-* [par-] 'adni', *R paräm* [paräm] 'adósság', *R päjgä* [päčäkä] 'fűrés', *R požan* [pušan-] 'kiürül', *R požat-* [pušat-] 'kiürít', *R pox-* [pux-] 'gyűjteni', *R pexer* [pəxär] 'rész', *R potran* [pultāran] 'medvetalp, Heracleum sibiricum', *R pagäljak* [pakälčak] 'izom, ujjhegy, boka', *R per-* [pär-] 'felborít', *R prü*, *päru* [pāru] 'borju', *R porš* [päräs] 'bors', *R perža* [pärza] 'borsó', *R porš* [puräs] 'borz', *R pös* [päs-] 'elromlani', *R pežek* [pžäk] 'tönkrement', *pežel* [pžäs] 'rothadni, tönkre-menni', *R pğan* [pāvan] 'bögöly', *R pälän* [pälän] 'szarvas', *R moya*, *moga* [mäga] 'tompá (pl. kés)', *R pös* [päs] 'pára', *R pəri* [päri] 'búza', *R šak* [šake] 'varsa', *R söt* [sēt] 'tej', *sētken* [sētken] 'lé', *R šobax* [šupax] 'dévér', *R šagä* [šakä] 'akasztó', *R šeklē* [šeklē] 'kampó, akasztó', *R šälan* [šälan] 'csalán', *R šop-* [šup-] '(arcul)ütni', *R šavär* [šavär-] 'csavarni', *R šeske*, *čejek* [šeske, čejek] 'virág', *R čejče šatri* 'himlő', *R šübē* [šüpē] 'hulladék', *R čübek* [čüpek] 'csepű', *R čəbək* [čäpäk] 'csibuk', *R čük* [čük] 'áldozat', *R čüg* *oyäx* 'november', *R čəgə* [čäkä] 'penis', a. *šak-* 'esni', *R čəla-x* [čälax] 'torz, félkezű', *R tirä* [tirä] 'kenyér gabona', *R tərne*, *tərna* [tärna] 'daru', *R šisna* [šisna] 'disznó', *R tēžər* [tēžər] 'letaposni, puhítani' stb.

Mint a fenti adatokból is nyilvánvaló a vizsgált virjál nyelvjárás fő értéke, hogy megőrizte a labiális képzésmódot (*ə*, *š*) ott, ahol az anatri ezt elvesztette (*ä*, *č*), s ezért két fonémmal szegényebb lett. Egy másik érdekes vonása, hogy diftongust találunk a régi török hosszú magánhangzókna és másodlagos hosszúságoknak megfelelő helyen: ótörök *kōk* 'kék' ~ *R kəak* [kävak], ót. *tūz* 'só' ~ *R təar* [tāvar], ót. *tōrt* 'négy' ~ *R təattä* [tāvattä], illetve ót. *ayiz* 'száj' ~ *R šəar*, *šivar* [šāvar] (Kozmodemj. *šar*), ót. *bayir* 'máj' ~ *R pūer* [pēver], ót. *kūye* 'moly' ~ *R kūe* [këve] stb. Ez a jelenség egyes régi cirillbetűs csuvas közlésekben is megtalálható (pl. КВАК 'kék'), de hangtani értéke bizonytalan volt.

²⁰ A gyűjtés és az alább felsoroltak természetesen azokat a csuvas egyeztetéseket is magukban foglalják, melyek vitások vagy tévesek, elfogadhatatlanok.

Néhány szóban ez a diftongus már monoftongizálódott: ót. *köbek* 'köldök' ~ R *kaba* [kävapa], illetve ót. *sibür* 'hegyes' ~ R *šür* [šëvër], ót. *tiyüz* 'szűk' ~ R *tur* [tävär], ót. *egür* 'öröl' ~ R *ar(t)*- [avär-], ót. *tägär* 'teker' ~ R *tar*- [tavär-] stb.

A szóhangsúlynak különös figyelmet szenteltem, mivel az eddigi közlések ezt általában nem jelölik (Mészáros hosszúságot jelöl hangsúly helyett), s a csuvas szóhangsúly rendszere eltér a többi török nyelvekétől. A szóhangsúly szempontjából igen fontosak az ún. „redukált” magánhangzók (ä, ê, ø, ë). Ezek természetének eszkozfonetikai vizsgálata még hátravan, annyit azonban már eddig is megállapíthattam, hogy helytelen ezeket a hangokat pusztán mennyiségileg redukált hangoknak felfogni, s nem felel meg a tényeknek az a megállapítás sem, mintha ezeknek pusztán képzésük lenne tökéletlen.²¹ A vizsgált virjal nyelvjárásban a következő szabályosság figyelhető meg: 1. A hangsúly mindig a szó utolsó szótagján van, ha annak magánhangzója nem „redukált”. 2. Ha az utolsó magánhangzó „redukált”, akkor a hangsúly az előző szótagon van, amennyiben ez nem redukált, ha ez is „redukált” úgy az előtte álló „teljes” magánhangzón és így tovább. 3. Amennyiben a szó kizárólag „redukált” magánhangzókból áll, úgy a szóhangsúly mindig az első szótagon van. 4. Ha a szó négy vagy több magánhangzóból áll, és a szó véghangsúlyos, továbbá a második magánhangzó „teljes”, akkor ezen másodlagos hangsúly van, s ez érvényes minden negynél hosszabb szótagú szóra.

Például: R *këru* 'fiatalabb nőrokon férje, vő, húga férje', R *kizen* 'kölcson', R *köreze* 'lapát', R *pějkkë* másutt: *pějkkë* 'kicsi', R *pozek*, *pizäk*, *puzäk* 'nagy', *kuššër* 'vak', R *xorändäš* 'rokon', R *xoraldä* 'építmény', R *tölök* 'álom' stb.

E hangsúlyszabályok nemcsak a virjal területen általánosak, hanem érvényesek az irodalmi nyelvben is, mely ebben az egy vonásában eltér az anatrítól, ahol az utolsó szótagon — amennyire megfigyelhettem — mindig van (néha másodlagos) hangsúly, nyilván tatár hatás következtében. Van azonban a virjal nyelvjárás területnek egy kis része, ahol a hangsúly mindig az első szótagra esik, s ilyenkor a nem hangsúlyos szótagok magánhangzói általában redukálódnak, pl. a virjal és anatri *sışna* 'disznó' itt *sışnă*-nak hangzik. Ezt a jelenséget nem volt módomban a helyszínen tanulmányozni, feltárása igen fontos lenne a csuvas nyelvtörténeti vizsgálatok számára.²²

²¹ PAASONEN például a labiális változatokról ezt írja: „nagyon rövid (redukált), zárt, hanyag ajakműködéssel képzett...” (*Csuvas szójegyzék* p. IV), BENZING a *Fundamentában* Paasonen, Asmarin és Mészáros alapján redukált hangokról ír, melyek *i* és *o*, illetve *ê*, *e* és *ö* között helyezkednek el (pp. 702—703), JEGOROV (Современный чувашский язык, p. 152) a hangsúlytalan helyzetben levő orosz *o* és *e* hangokkal állítja párhuzamba, s helyesen jegyzi meg (p. 158), hogy középső nyelvállással képzettek. A zavar főleg onnan adódik, hogy a „redukációt” néha mennyiségi, néha minőségi értelemben használják. E hangok mennyiségi együtthatói a hangsúlyviszonyokkal korrelatívek, és hangsúlyos szótagban egyáltalában nem rövidebbek, nyílt, hangsúlyos szótagban hosszabbak, mint a többi magánhangzók. Lásd még Baičura ALH VIII (1958), pp. 182-185, 188-189.

²² ASMARIN szerint (Материалы, p. 19) az anatri-irodalmi nyelvben az olyan szavakban, amelyekben csak „redukált” magánhangzó van, a hangsúly az utolsó szótagon van és kevésbé észlelhető. A csuvas hangsúllyal főleg prozódiai oldalról foglalkoztak. A kérdés jó feldolgozása található N. I. IVANOVNÁL: О чувашском народном стихосложении, Csebokszari 1957.

Mindezeknek a nézeteknek azonban van néhány súlyos nehézségük. A jel eredeti vokalizmusa ugyanis vitatható. Az anatriban mélyhangú tövek után is magashangú (-sem), a virjalban kétalakú (-sam/-sem). Elvileg feltehető, bár igen szokatlan, hogy ebben az esetben a virjal őrizte meg a régi állapotot, az adatok azonban mást mutatnak. A vizsgált virjal nyelvjárásban a csuvas többesjel illeszkedik: *χəɖazam* 'kérők', *p̄ɪɾzam* 'torkok', *p̄ɪɾzem* 'vásznak', *p̄ɪʒem* 'bátyák'. Az egyes esetragok azonban a többesjel után mindig magashangúak: *χəɖazaŋe* 'kérőknek' (dat.), *ṣ̌ɪɾuzaŋe*, 'leveleknek', *poɣazaŋe* 'gyűléseknek', *p̄ɪɾzaŋe* 'torkoknak' stb., ugyanúgy, mint a magashangúaknál: *p̄ɪɾzeŋe* 'vásznaknak', *p̄ɪʒizeŋe* 'bátyáknak' stb. A részeshatározói rag egyéb esetekben természetesen illeszkedik, így az egyesszámban: *χəɖaya*, *ṣ̌ɪɾuya*, *poɣɣa*, stb. Ez a tökéletlen illeszkedés utal arra, hogy a jel még nem is olyan régen a virjalban is egyalakú, magashangú volt (-sem, -zem), s az etimológiánál csak ebből lehet kiindulni. Ki kell zárunk minden olyan megoldást, mely a mélyhangú *ṣə*-tőlból magyarázza a jelet, mely a csuvasban nem vált magashangúvá: *su*- 'olvasni' [*säv*-], *sum* 'szám' stb. Kérdéssé teszi ez a tény a cseremisz párhuzamat is, ugyanis a cseremisz többesjel is egyalakú, azonban mindig *mélyhangú*. Nyilvánvaló, hogy ezeknek a nehézségeknek az áthidalására vett fel Ramstedt egy *sayin* alakot, abból kiindulva, hogy az *-aỵi*-diftongusból megmagyarázható

³³ I. m. p. 96. SZEREBRENNYIKOV egy másik helyen (Заметки по исторической грамматике чувашского языка: Ученые Записки XVI (1958) Чебоксары, pp. 200—201. a többesjel *-m*-jét úgy magyarázza, hogy az *-n*-ből alakult, de nem hangfejlődéssel, hanem külső szandhi hatására.

az *e*. Räsänen is erre gondol.³⁴ Csakhogy az *ai* (= *ayi*) diftongus fejlődése a csuvasban mást mutat. Két fejlődés is lehetséges: *ai* > *äi* > *ai*³⁵ vagy az *a* előbb kapcsolódik be az *a* > *o* > *u* fejlődésbe és akkor *ai* > *oi* > *ui*.³⁶ Természetesen elvileg fel lehet tenni, hogy mivel a formánsok más hangsúlyviszonyok alatt állnak, ez a csuvas jel másképp fejlődött. Csakhogy két tény is arra utal, hogy a jel igen fiatal, nemrég még maga is önálló szó volt. Az egyik éppen az a tény, hogy nem illeszkedik, a másik, hogy ellentétben a többi török nyelvekkel, a csuvasban a birtokos személyrag a *tő* és a többesjel között áll: közt. *quda* + *lar* + *i* 'az ő kérői', csuv. *xod* + *i* + *zem*. Ezért erősen problematikusnak érzem Pritsak álláspontját, nehéz ugyanis feltenni, hogy a csuvas-szamojéd (vagy ótörök—szamojéd) érintkezés óta, bármikor lett légyen is az, a többesjel a szamojédban illeszkedővé vált, míg a csuvasban nem. Egyébként a szamojéd párhuzam sem oldja meg a csuvas többesjel eredetének kérdését, melyet a gyűjtött anyagom tanúsága alapján egyelőre ismeretlennek tartok.

Tekintettel arra, hogy kutatásaim elsősorban nyelvtörténeti célúak voltak, különös figyelmet szenteltem a csuvas nyelv emlékeinek. A volgai bolgár feliratok (XII—XIV. sz.)³⁷ és a mai nyelvállapot között nemcsak öt teljes évszázad múlt el, hanem erre az időre esik a csuvas nyelvi sajátosságok többségének kialakulása is. Ez különösen értékes tesz minden XV. és XIX. század közötti adatot.

A csuvasok első, saját név alatti említése 1556-ból való, mikor Herberstein említi őket³⁸ Czubaschi név alatt. Ezt ismerte és idézi Witzén is, aki 1692-ben kiadott munkájában³⁹ 'klein Tartersch Volk'-nak nevezi a Tzoewachi népet.⁴⁰ A legkorábbi csuvas nyelvi adatok Strahlenberg munkájában találhatók,⁴¹ aki 1721-ben járt a Volga vidékén és gyűjtött virjal adatokat. A következő önálló gyűjtés G. F. Milleré, aki 1733-ban járt Kazán környékén és könyvében a csuvasok leírása mellett szójegyzéket is közöl.⁴² J. E. Fischer 1768 előtti időből származó gyűjtése a mai napig publikálatlanul lappang. 1769-ben jelenik meg a csuvas nyelv első nyomtatott grammatikája,⁴³ mely azután a következő korszak feldolgozásainak alapjává vált. Pallas 1771-ben megjelent útleírásában⁴⁴

³⁴ Érdekes, hogy RÄSÄNEN az *ai* > *e* fejlődés egyetlen példajaként idézi a többesjelet hangtanának 167. oldalán (orosz kiadás), ahol *sajın* alakból indul ki, s ezt idézi alaktanában is (p. 55).

³⁵ Ót. *qayır* > cs. *xayār* 'hajlítani', ót. *qayır* 'homok' > cs. *xäyār*, ót. *qaymay* > cs. *xäyma* 'tejfél', stb.

³⁶ Ót. *sayla-* > cs. *suyla-* 'kiválasztani', ót. *say-* > cs. *suya* 'hazugság', ót. *bay-* > cs. *puy-* 'gazdagodni'. Szóvégi helyzetben az *ai* diftongusból *i* lett: ót. *buydai* > cs. *päri* 'búza', ót. *turyai* > cs. *täri* 'vörösfenyő', ót. *sičyai* > cs. *šäzi* 'egér'.

³⁷ A volgai bolgár feliratok eddigi legteljesebb kiadását és bibliográfiát I. JUSZUPOV, Введение в болгаро-татарскую эпиграфику, М.—Л. 1960 és PRITSÄK, *Bolgaro—Tschuwasschica: UAJb XXXI* (1959), pp. 274—314.

³⁸ *Rerum moscoviticarum commentarij Sigismundi Liberi Baronis in Herberstein* stb., Basiliae 1556, p. 91

³⁹ *Noord en oost Tartarye*, Amsterdam 1692, II rész, p. 467.

⁴⁰ NOHA WITZEN már „tatár” népnek tartotta, hosszú ideig finnugor népek között tartották számon a csuvasokat.

⁴¹ *Das Nord- und Ostliche Teil von Europa und Asia* etc. Stockholm 1730. A 347. oldalon a csuvasok szokásairól ír. A szójegyzék a 156 o. után.

⁴² *Sammlung russischer Geschichte*, SPbg 1758—59, a szójegyzék a III. kötet negyedik részében pp. 382—409. A 411—412. oldalakon csuvas Miatyánk.

⁴³ *Сочинения* etc. I. 13. jegyzet.

⁴⁴ *Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs*. I. SPbg 1771, pp. 86—93.

közöl néhány csuvas szót, majd sorrendben egy eddig publikálatlan kéziratos szótár következik 1785-ből. Ezt a szótárt Damaszkín nizegorodi és alatovi püspök irányítása alatt állították össze II. Katalin számára.⁴⁵ Ezt a művet jelenleg a leningrádi Szaltikov-Scsedrin könyvtárban őrzik, ahová az Ermitázsából került. Leningrádi tartózkodásom alatt behatóan tanulmányoztam ezt a szótárt, mely 477 kéziratos oldalból áll. Egy év múlva, 1786-ban kezdik kiadni II. Katalin nagy szótárait, melynek átszerkesztett változata 1790–91-ben újra megjelent⁴⁶ és 285 csuvas szót tartalmaz. II. Katalin szótárával körülbelül egyidős, de attól független az az anonim és év nélküli kéziratos, publikálatlan szótár, melyet ugyancsak a Szaltikov-Scsedrin könyvtárban őriznek.⁴⁷ Ez egy orosz-csuvas szótár és mintegy 3000 csuvas szót tartalmaz. A csuvas szavak mellett sokszor ceruzabejegyzések is vannak a csuvas szavak arabbetűs átírásával pl.: безъ предлогъ зыр или сыр سیر. Ugyanettől a kéztől gótbetűs, rosszul olvasható megjegyzések is találhatók. A XVIII. századi csuvas források sorát az Adelung gyűjtemény csuvas anyaga zárja le. Ez az ugyancsak a Szaltikov-Scsedrin könyvtárban őrzött kéziratos gyűjtemény 1788 és 1815 közötti időből származó vegyes anyagot tartalmaz, szövegeket, nyelvpróbákat, nyelveckéket és szójegyzékeket.⁴⁸ Mint egy Adelung kezétől származó bejegyzés tanúsítja az anyag nagy része Damaszkín körétől származik. Ebbe a gyűjteménybe került Neumannak 1815-ből származó csuvas–tatár összehasonlító szójegyzékének kézirata is.⁴⁹

Az Adelung- és Neumann-féle anyag után kronológiailag Volegov gyűjtése következik. Ennek a kis gyűjteménynek Budapesten, a Reguly hagyatékban őrzött kézirata Rédei Károly volt szíves felhívni figyelmemet.⁵⁰ A szójegyzéket Volegov 1835-ben állította össze és 1841-ben küldte el Regulynak. A szójegyzék fényképmásolatát elvittem magammal Csebokszariba, végigkérdeztem, s néhány homályos pontját sikerült megfejtennem, úgyhogy a munka kiadható állapotban van. 1836-ban jelent meg Visnevszkij csuvas nyelvtana⁵¹ s ezzel elérkeztünk a csuvas kutatásoknak ahhoz a korszakához, melyet Reguly nyitott meg.

⁴⁵ Словарь языков разных народов в нижегородской Епархии... под присмотром прешевященного Дамаскина Епископа Нижегородского и Алатовскаго, сочиненном в 1785-ого года.

⁴⁶ *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa augustissimae cura collecta...* Pars prior. A munkának orosz címlapja is van, az első kötet latin címlapján 1786, az orosz címlapon 1787 szerepel kiadási évként, a második kötet mindkét címlapján 1789 olvasható. Ez a kiadás az orosz szavak sorrendjében van összeállítva. Az átszerkesztett változat az idegen szavak sorrendjében van szerkesztve és címe Сравнительный словарь всех языков и наречий... I–IV, SPbg. 1790–91.

⁴⁷ Словарь языка чувашского. Вб. Альшиц Д. Н.—Шапот Е. Г., Каталог русских рукописей эрмитажного собрания, Leningrad 1960.

⁴⁸ Néhol ADELUNG feljegyezte az adatközlők neveit is, ezek között szerepelnek Rožanskij és Rusanovszkij a nize-novgorodi szeminárium papjai.

⁴⁹ *Wörterbuch zur Vergleichung des Tschuwasschischen mit dem Tatarischen von Hofrath Neuman*, 1815. Ez a munka 1817-ben megjelent egy orosz folyóiratban: Периодическое сочинение о успехах народного просвещения XLII (1817), pp. 34–63. Ennek a tudománytörténeti szempontból is igen értékes tanulmánynak az ismertetésére még vissza szeretnék térni, a tatár–csuvas összehasonlítások mellett cseremis–csuvas párhuzamokkal is foglalkozik.

⁵⁰ Volegov személyéről és munkásságáról lásd RÉDEI KÁROLY sajtó alatt levő munkáját: *Permják—orosz szójegyzék*.

⁵¹ Начертание etc. I. II. jegyzet.

A felsorolt csuvas nyelvmemlékek feldolgozása együtt a mai nyelvjárások gazdag anyagával remélhetőleg lehetőséget fognak nyújtani a Reguly által megkezdett munka folytatására.

Csuvas nyelvmutatványok

Népdal⁵²

(virjal nyelvjárás)

: Yori kařám vārmana :	: Egyenesen az erdőbe mentem :
Šega yüşne širaza	Hársfát keresni
Šega yüşne yep toprām	A hársfát megtaláltam
Yomanbala yonazar	A tölgyfa mellett
: Yori kařám olaya :	: Egyenesen a fonóba mentem :
Čon_zavniñe širaza	Szívszerelmemet keresni
Čon_zavniñe yep kordām	Szívszerelmemet megláttam
Per_zar aĵa šomēñje	Egy szép legénnyel együtt.

Narszpi⁵³

(irodalmi nyelv)

<i>Puš uyayēñ vēzeñje</i>	Tavaszi hónap vége van
<i>Xēvel pāxrē āžātsa</i>	Melengetve süt a nap,
<i>Silbi čāvaš yalēñje</i>	Csuvas Szilbi falvában
<i>Yur irēlĵe vaskaza.</i>	A hó sietve olvad.
<i>Tuzem, sārtsēm xup-xura</i>	Hegyek, halmok feketék
<i>Yurē_gayza pēdnēreñ</i>	Havuktól szabadultak,
<i>Tuxať kurāk šap-šara</i>	Sűrűn serken a zsombék
<i>Xēvel xidā xērdnēreñ.</i>	Keményen éget a nap.
<i>Sivē xayar xēl irdet</i>	A hideg zord tél elmúlt
<i>Kayať yērze, xurlanza</i>	Sírva, zúgva távozott,
<i>Sivē kuššulēbe yēret</i>	Hideg könnye kicsordult
<i>Irdne_gunžān xuyxārza.</i>	Múlt napokon bánkódott.

Róna-Tas András

⁵² A. A. Alekszejev énekelte. A szövegben az irodalmi nyelv hatása megfigyelhető például *vārmana* a nyelvjárás *vormana* helyett.

⁵³ Huzangaj elmondásában. Lásd 11. és 12. jegyzetet.